

نقش شورای تخصصی فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی (مطالعه تجربه چند کشور اسلامی)

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۳/۲۹ تاریخ تأیید: ۱۳۸۹/۷/۱

* سیدعباس موسویان
* محمدنقی نظرپور
* حسین کفشگر جلودار

۵۹

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / سال نهم / شماره ۳ / زمستان ۱۳۸۸

چکیده

طراحان بانک‌های اسلامی پنداشته‌اند حذف بهره از روش‌های تجهیز و تخصیص منابع و به کار گرفتن عقود شرعی، بانکداری را از اتهام ربا تطهیر می‌کند. تنوع نیازهای سپرده‌ای و تسهیلاتی مشتریان، اختلاف در تطبیق آنها با عقود شرعی، اختلاف فتاوی، اختلاف برداشت‌های فقیهان از موضوع‌های بانکی، و ده‌ها عامل دیگر، پدیده‌ای به نام ریسک شریعت را در بانکداری اسلامی رقم زدند به طوری که امروزه به صرف ادعای اسلامی بودن بانک، اعتمادی به معامله‌های آن نمی‌شود. از سوی دیگر بانکداری به صورت پیوسته با ابداع انواع ابزارهای نوین، نیازهای متنوع و متحول فعالان اقتصادی را پوشش داده طرح‌ها و پروژه‌های اقتصادی را تأمین مالی می‌کند، بسنده کردن به ابزارهای مرسوم، کارایی بانکداری اسلامی را زیر سوال برده به تدریج از صحنه رقابت حذف خواهد کرد. مقاله پیش رو با روش توصیفی و تحلیل محتوا به دنبال این فرضیه است که تشکیل شورای فقهی، سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی را ارتقا می‌دهد. چنین نهادی با نظارت بر انطباق قوانین و عملکرد بانک‌ها با موازین اسلامی، فضای اعتماد به نفس را برای کارگزاران و فضای اطمینان را برای مشتریان بانک فراهم ساخته، ریسک شریعت را کاهش می‌دهد، از سوی دیگر با روزآمد کردن قانون عملیات بانکی و طراحی ابزارهای مالی جدید بر کارایی بانکداری اسلامی می‌افزاید. **واژگان کلیدی:** بانکداری اسلامی، ریسک شریعت، شورای فقهی، ابزارهای جدید پولی بانکی. **طبقه‌بندی JEL:** G20, G29, Z12

Email: samosavian@yahoo.com.

Email: nazarpur@mofidu.ac.ir.

Email: hkj6066@gmail.com.

*. دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

*. استادیار دانشگاه مفید.

*. دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه مفید.

مقدمه

گرچه ایده اولیه تأسیس بانک‌های اسلامی به حدود صد سال پیش برمی‌گردد اما تأسیس بانک‌های اسلامی در خاورمیانه را در دهه ۱۹۷۰ با بانک اسلامی دبی (۱۹۷۵)، فیصل سودان (۱۹۷۷)، اسلمی بحرین (۱۹۷۹) شاهد بودیم. طراحان نخستین بانک‌های اسلامی مانند شهید صدر^ع و نجات‌الله صدیقی فقط به شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع اشاره کردند و بحث نظارت‌های مستمر بر اسلامی ماندن این‌گونه بانک‌ها را در عمل و گسترش فعالیت آنها با ابزارهای جدید را مورد توجه قرار ندادند. در اواخر دهه پیش بحث‌هایی از ضرورت تشکیل کمیته شریعت جهت نظارت بر اجرای صحیح قوانین بانک‌ها و انطباق آنها بر موازین شرعی صورت پذیرفت، استدلال این بود که ممکن است برای بانک سنتی (ربوی) جهت حفظ اعتماد مشتریان، سلامت مالی کفایت کند اما درباره بانک اسلامی انطباق با اصول شرعی نیز به همان اندازه مهم و ضرور است، همان‌گونه که بانک اسلامی به علت بی‌احتیاطی مالی ممکن است با شکست روبه‌رو شود، عدم انطباق با شریعت نیز می‌تواند همین سرنوشت را برای بانک اسلامی به دنبال داشته باشد. بنابراین باید تضمین شود که تمام فعالیت‌های بانک اسلامی با اصول شرعی منطبق است (AL-Jarhi & Iqbal: 2001). پیرو این بحث بود که در چند کشور اسلامی مانند: مالزی، اندونزی، بحرین، امارات، مصر و عربستان کمیته‌های شرعی تشکیل شد.

شکل و شیوه این نهادهای نظارتی در کشورها گوناگون است. برخی از کشورها فقط خود را به داشتن نظام یا قانونی که احکام آن مطابق با قانون شرعی اسلامی باشد، ملزم می‌دانند. برخی دیگر مانند بانک فیصل مصر در مرحله قانون و اجرا خود را به داشتن هیئت نظارت شرعی ملزم می‌کنند. همچنین کشورهایی مانند امارات به سبب قانون (ماده ۵۰ قانون مصوب سال ۱۹۸۵) وجود هیئت نظارت شرعی را لازم دانسته و این نهاد نظارتی را به یکی از وزارتخانه‌ها ملحق کرده است. در برخی از کشورها نیز این نهاد نظارتی را جدا از ارگان دولتی قلمداد کرده و دستوراتش را لازم‌الاجرا دانسته‌اند (رفاعی، ۲۰۰۴: ۱۸۳ و ۱۸۴).

این نهاد شرعی که با تعبیرهای گوناگونی مانند: شورای تخصصی فقهی، شورای فقهی، شورای شریعت و کمیته شریعت از آن یاد می‌شود از یک‌سو بر مسائلی مانند: انطباق قوانین و مقررات، دستورالعمل‌ها و قراردادهای با موازین فقهی و انطباق عملکرد بانک‌ها و

دیگر مؤسسه‌های اعتباری با احکام شرعی نظارت کرده ریسک و مخاطره‌های عدم انطباق معامله‌ها با شریعت اسلامی را کاهش می‌دهند و از سوی دیگر در جایگاه نهاد رسمی تخصصی با بررسی ابزارهای جدید پولی بانکی و تأیید یا اصلاح این ابزارها به پویایی بانک کمک می‌کنند. بر این اساس است که امروزه تمام کشورهای اسلامی که در زمینه بانکداری اسلامی و مبانی اساسی آن گام بر می‌دارند، بر وجود چنین نهادی تأکید دارند.

پیشینه موضوع تحقیق

به دنبال شکل‌گیری نگرانی‌ها درباره مشروعیت معامله‌های بانک‌های اسلامی (ریسک شریعت)، بیشتر کشورها سازکارهایی را در دو محور قانون‌گذاری و نظارت در حوزه فعالیت‌های مؤسسه‌های مالی به‌ویژه بانک‌ها تعریف و اجرا می‌کنند. یکی از مهمترین سازکارهای مشترک میان اکثر کشورهای اسلامی وجود نهادی مشورتی - نظارتی شرعی جهت اجرای اصل پیش‌گفته در حوزه فعالیت مؤسسه‌های مالی است. در حقیقت ناظر شرعی در جایگاه حلقه اتصال‌دهنده بین بانک‌ها و معامله‌های آنها و بین مشتریان بانک و بین هیئت نظارتی است (همان: ۱۸۱). هر چند نهاد پیش‌گفته در کشورهای گوناگون عنوان‌ها، تشکیلات، اختیارات و وظیفه‌های کم‌وبیش متفاوت دارد اما چنین نهادی هنوز به صورت رسمی در کشور ما شکل نگرفته و مقاله‌ای نیز درباره آن نگاشته نشده است. یگانه منبعی که درباره شورای شریعت آن هم به صورت پراکنده بحث کرده، کتاب *المصارف الاسلامیه* نوشته محمد الرفاعی است. با توجه به کارایی بسیار بالای نهاد پیش‌گفته در زمینه‌های گوناگون به‌ویژه گستره استفاده از ابزارهای فقهی، بانک مرکزی ایران نیز به اندیشه تأسیس شورای فقهی بانکداری اسلامی هر چند به صورت غیررسمی، برآمده و مدتی است جلسه‌های شورای پیش‌گفته تشکیل و موضوع‌های فقهی مورد نیاز نظام بانکی بررسی و نظر شورا اعلام می‌شود اما لازم است جایگاه رسمی و قانونی شورا در نظام بانکی کشور تعیین و تثبیت شود.

در ادامه به بررسی این موضوع در برخی از کشورهای اسلامی مانند: مالزی، بحرین، اندونزی، عربستان سعودی و ایران می‌پردازیم.

۱. مالزی

أ. تأسیس شورای ملی مشورتی شریعت (NSAC)*

بانک مرکزی مالزی (Bank Negara Malasia) در تاریخ ۱۹۹۷ به منظور یکسان‌سازی و هماهنگی در برداشت‌ها و تفسیرهای شرعی بانک‌ها و مؤسسه‌های تکافل و تأیید قوانین اسلامی مرتبط با بانکداری اسلامی، بیمه‌های تکافل و دیگر فعالیت‌هایی که مبتنی بر اصول و موازین اسلامی است، شورای ملی مشورتی شریعت را تأسیس کرد. شورای پیش‌گفته بالاترین مقام ناظر فقهی - شرعی درباره فعالیت بانک‌ها و مؤسسه‌های تکافل است. نظارت بر بانکداری اسلامی و بیمه‌های تکافل، ارائه مشاوره به بانک مرکزی مالزی درباره عملیات بانکداری اسلامی و تکافل در جایگاه یگانه نهاد معتبر در این حوزه، انجام هماهنگی‌های لازم درباره مسائل شرعی مربوط به بانکداری و تأمین اسلامی و تجزیه و تحلیل و ارزیابی بُعدهای شرعی محصول‌ها، خدمات، طرح‌های جدید ارائه‌شده از سوی مؤسسه‌های بانکی و تکافل از هدف‌های اصلی این شورا است (زارع‌قاجاری، بی تا: ۲).

شورای مشورتی شریعت برای معرفی ابزارهای بازار سرمایه اسلامی دو رویکرد را اتخاذ کرده است: در رویکرد نخست، ابزارهای مالی متعارف که در بازار سرمایه مالزی رایج است، مطالعه شده اعتبار آنها از دیدگاه فقه اسلامی بررسی می‌شود. در این بررسی‌ها بر ساختار، سازکار و کاربرد ابزارهای مالی تمرکز می‌شود تا مطابقت آنها با اصول شرعی مشخص شود. در رویکرد دوم، بر اساس اصول مالی اسلامی ابزارهای مالی جدید طراحی می‌شود.

یکی دیگر از مسؤولیت‌های شورای مشورتی شریعت، انتشار فهرست اوراق بهادار مطابق با شرع است. این شورا به صورت مداوم فهرست اوراق بهادار مطابق شرع را به روزرسانی می‌کند و تا کنون مطابقت شرعی ۶۴۲ نوع اوراق بهادار را تصویب کرده است (کمسیون اوراق بهادار مالزی، ۱۳۸۵: ۲۹-۳۰).

قانون بانک مرکزی مالزی که در سال ۱۹۵۳ تصویب شده بود در سال ۲۰۰۳ اصلاح شد، آثار این اصلاحیه، افزایش نقش شورای مشورتی شریعت، ارتقای جایگاه شورا به مقام یگانه نهاد معتبر درباره مسائل شرعی بانکداری اسلامی، تکافل و تأمین مالی اسلامی، تعیین

*. National Shariah Advisory Council.

شورا در جایگاه یگانه نهاد معتبر جهت اعلام نظر به محاکم قضایی و داوری مالزی درباره پرونده‌های مرتبط با مسائل شرعی بانکداری و تأمین مالی اسلامی و تکافل، حفظ استقلال شورا و منع مشارکت اعضای شورا در کمیته‌های شرعی مؤسسه‌های مالی بود.

ب. کمیته شریعت

در دسامبر سال ۲۰۰۴ بانک مرکزی مالزی دستورالعملی را درباره چگونگی فعالیت کمیته‌های شریعت صادر کرد. بر اساس دستورالعمل بانک مرکزی مالزی، تمام نهادهای مالی اسلامی که تحت نظارت این بانک فعالیت می‌کنند باید رکنی به نام کمیته شریعت داشته باشند. کمیته شریعت نقش تکمیل‌کننده شورای مشورتی شریعت بانک مرکزی مالزی را ایفا می‌کند. اهم وظیفه‌ها و مسؤولیت‌های کمیته، ارائه مشاوره مستمر به هیئت مدیره مؤسسه درباره مسائل شرعی مرتبط با عملیات و فعالیت‌های مؤسسه و تأیید «دستورالعمل انطباق با شریعت» (Shariah Compliance Manual) مؤسسه‌های مالی است (همان: ۳).

۲. اندونزی

أ. هیئت مالی شریعت (DSN)*

این هیئت که در سال ۱۹۹۹ به وسیله شورای عالمان اندونزی تشکیل شد، نهاد مستقلی است که به وسیله بانک مرکزی اندونزی به رسمیت شناخته شد. وظیفه هیئت، صدور احکام مرتبط با محصولات و خدمات بانک‌های اسلامی است. بانک مرکزی اندونزی مقررات بانکداری اسلامی را بر اساس احکام و فتوای صادره از سوی هیئت مالی شریعت، صادر می‌کند. در سال ۲۰۰۵ بانک مرکزی اندونزی دستورالعملی را درباره استانداردهای قراردادها صادر کرد که در جهت توسعه صنعت بانکداری اسلامی، هر از چند گاه و به صورت دوره‌ای مورد ارزیابی قرار می‌گیرد؛ به‌طور مثال، هیئت مالی شریعت درباره قراردادهای مضاربه، مضاربه در بیمه اسلامی، قراردادهای وکالت و اجاره در بیمه و نیز درباره قرارداد تبرع در بیمه، فتوایی را در سال ۲۰۰۶ صادر کرد و در همان سال مقررات مربوط به قراردادهای اجاره، استصناع و سلم مورد توجه قرار گرفت. هیئت مالی

*. National Shariah Board.

شریعت افزون بر همکاری با بانک مرکزی اندونزی، در فرایند گزینش اعضای هیئت ناظر شرعی نیز ایفای نقش می‌کند (همان: ۳).

ب. هیئت ناظر شرعی (SSB)*

تمام بانک‌های اسلامی اندونزی به داشتن هیئت ناظر شرعی ملزم هستند. هیئت‌های پیش گفته در امر نظارت بر فعالیت نظام بانکی در جایگاه همکار بانک مرکزی اندونزی نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کنند. بانک مرکزی اندونزی مجموعه معیارهایی تحت عنوان «مناسب و شایسته» (fit and proper) را برای تعیین اعضای جدید هیئت‌های پیش گفته تعیین کرده است. برخی از این معیارها عبارت هستند از «برخورداری از فهم اصول شریعت و دانش بانکداری و تأمین مالی اسلامی در کل». ضمن آنکه هر یک از هیئت‌های ناظر شرعی ملزم هستند هر شش ماه یک‌بار گزارشی درباره یافته‌های نظارت شرعی خود به اعضای هیئت مدیره، شورای مالی شریعت و بانک مرکزی اندونزی ارائه کنند (همان).

۳. بحرین

بانک مرکزی بحرین، هیئت مالی شریعت دارد که فقط به موضوع انطباق خدمات بانک مرکزی با موازین شرعی می‌پردازد. ضمن آنکه درباره فعالیت اعضای هیئت مالی در یک یا چند مؤسسه مالی دیگر منعی وجود ندارد. به سبب الزام‌های مقرر از سوی بانک مرکزی بحرین، تمام بانک‌ها باید تمام استانداردهای حسابداری و نیز نظرهای رسمی هیئت شریعت (Shariah Board) سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسه‌های مالی اسلامی (AAOIFI) را رعایت کرده و به تأسیس کمیته‌ای مستقل به نام کمیته شرعی نظارت (Shariah Supervision Committee) منطبق با این استانداردها اقدام کنند (همان: ۳ و ۴).

۴. عربستان سعودی

در این کشور مقام‌های ناظر بر نظام بانکی، امر بررسی انطباق فعالیت‌های مؤسسه‌های مالی را به خود مؤسسه‌ها واگذار کرده‌اند. هر مؤسسه‌ای درباره شناسایی و بررسی معیارهای شرعی فعالیت‌های خود و عملکرد هیئت شرعی آزادانه عمل می‌کند. با این نگرش که

*. Shariah Supervisory Board.

آزادی عمل مؤسسه‌ها در این حوزه باعث به حداکثر رسیدن اقدام‌های ابتکاری، بررسی دقیق‌تر فعالیت‌ها و توسعه محصول‌ها و خدمات منطبق با شرع خواهد شد. تمام بانک‌های محلی عربستان هیئت شرعی دارند که از برخی از اندیشه‌وران و عالمان بزرگ (فقیهان) در آنها حضور دارند. انتخاب اعضای هیئت‌ها به وسیله اعضای هیئت مدیره مؤسسه‌ها انجام می‌شود و اکثریت اعضای هیئت‌ها تحصیلات دانشگاهی داشته و متخصص در فقه هستند. برخی از اعضا نیز تحصیلات دانشگاهی در رشته‌های حقوق و اقتصاد دارند (همان: ۴).

۵. ایران

بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فقیهان شورای نگهبان قانون اساسی مسئولیت بررسی انطباق قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی با موازین شریعت را بر عهده دارند. از جمله این قوانین، قوانین بازار پول و سرمایه، به ویژه قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب شهریور ماه ۱۳۶۲ است که بعد از تصویب در مجلس با دقت تمام مورد توجه فقیهان شورای نگهبان قرار گرفت و از ابتدای سال ۱۳۶۳ به مرحله اجرا در آمد. تجربه بیش از ۲۷ سال اجرای قانون پیش گفته نشان می‌دهد برای اطمینان از اجرای صحیح قانون، نظارت فقیهان شورای نگهبان در حد تأیید قانون مصوب مجلس کفایت نمی‌کند؛ بر این اساس از چند سال پیش به صورت رسمی و غیررسمی شاهد تشکیل تشکلی به اسم کمیته یا شورای تخصصی فقهی در بازار پول و سرمایه ایران هستیم.

أ. کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار ایران

با استناد به بند (۱۳) ماده (۷) قانون بازار اوراق بهادار مصوب ۸/۹/۸۵ هیئت محترم وزیران درباره تشکیل کمیته‌های تخصصی هیئت مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران، اردیبهشت سال ۱۳۸۶، کمیته‌ای به نام کمیته تخصصی فقهی به منظور انجام اهداف ذیل در سازمان بورس و اوراق بهادار تشکیل شد:

- أ. بررسی جوانب شرعی فعالیت‌ها و معامله‌ها در حوزه بورس‌ها و اظهارنظر درباره آنها؛
- ب. ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس‌ها و فرا بورس از دیدگاه فقهی؛
- ج. طراحی ابزارهای مالی جدید مطابق با شرع با استفاده از ظرفیت‌های تخصصی

مالی و حقوقی کمیته؛

د. بررسی ابزارهای مالی که در بورس‌های جهان مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد و تطبیق آنها با فقه شیعه و احیاناً ارائه راهکار برای انطباق با مبانی فقهی جهت بهره‌برداری از آنها؛

ه. نظارت بر عملکرد بورس‌ها از نظر انطباق با شرع و ارائه‌نظر جهت رفع مشکلات فقهی و اصلاح مجدد شیوه‌های مالی مورد مناقشه.

براساس بند ۴ ماده ۴ قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران مصوب آذر ۱۳۸۴ مجلس شورای اسلامی، تصویب ابزارهای مالی جدید به عهده شورای عالی بورس و اوراق بهادار است و طبق مصوبه آن شورا، اجرایی شدن هر گونه از معامله‌ها، ابزارها و نهادهای مالی در بورس، به تأیید آن از سوی کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار منوط بوده و این مصوبه نیز بر نقش و اهمیت به سزای کمیته پیش‌گفته افزوده است. کمیته تخصصی فقهی از بدو فعالیت خود تاکنون درباره انطباق با موازین شرع در مورد ۱۴ نوع از انواع معامله‌ها و ابزارها و نهادهای مالی اظهارنظر کرده است و برخی از ابزارها و نهادهایی که از نظر کمیته تأیید شدند به مرحله بهره‌برداری نیز رسیده‌اند (سایت سازمان بورس و اوراق بهادار ایران).

ب. شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

به دنبال احساس نیاز به نهاد تخصصی فقهی در عرصه بحث‌های بانکداری اسلامی، سال ۱۳۸۳ شورایی به نام شورای مشورتی بانکداری و مالیه اسلامی در پژوهشکده پولی بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی تشکیل شد، این شورا که متشکل از صاحب‌نظران فقهی، اقتصادی و بانکی بودند درباره مسائل و شبهه‌های شرعی مطرح در عرصه بانکداری بدون ربای ایران بحث و بررسی کرده پیشنهادهایی جهت اصلاح ارائه می‌کردند و در مواردی نیز با بررسی ابزارهای جدید بانکی پیشنهادهایی به شورای پول و اعتبار می‌دادند. شورای پیش‌گفته بعد از حدود دو سال فعالیت به معاونت بانکی وزارت امور اقتصادی و دارایی منتقل شد و با ترکیب فنی‌تری به بررسی مشکل‌ها و مانع‌های اجرای صحیح بانکداری بدون ربا پرداخت و بعد از حدود سه سال فعالیت افزون بر بررسی مسائل جاری بانکداری ایران به طراحی الگویی به نام «الگوی جدید بانکداری بدون ربای ایران»

پرداخت که در محافل گوناگون علمی داخلی و بین‌المللی ارائه شد و به باور صاحب‌نظران بانکی اجرای آن می‌تواند خیلی از مشکل‌ها و مانع‌های بانکداری را برطرف کند.

بعد از تغییرهای مدیریتی در بانک مرکزی، ابتدای سال ۱۳۸۸، شورایی در بانک مرکزی به نام شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تشکیل شد، این شورا که متشکل از صاحب‌نظران فقهی، اقتصادی و بانکی است در عرصه نظارت بر انطباق معامله‌های نظام بانکی و ابزارهای جدید پیشنهادی با موازین شرعی فعالیت می‌کند. شورای پیش‌گفته گرچه هنوز جایگاه رسمی و قانونی ندارد اما مصوبات فراوانی در زمینه‌های پیش‌گفته داشته است که برخی از آنها عبارت هستند از:

۱. تدوین مقررات شرعی انتشار اوراق مشارکت ارزی؛
  ۲. تدوین مقررات شرعی انتشار گواهی سپرده ارزی؛
  ۳. تدوین مقررات شرعی استفاده از معامله‌های آتی ارز برای پوشش ریسک؛
  ۴. طراحی ابزارهای معامله‌های بین بانکی در بانکداری بدون ربا؛
  ۵. تدوین مقررات شرعی برای قرارداد ریپو در بانکداری بدون ربا؛
  ۶. تدوین مقررات شرعی کاربردهای گوناگون خرید دین .
- افزون بر کشورهای پیش‌گفته، چندین بانک مرکزی از جمله بانک نگارا مالزی یا بانک دولتی پاکستان و بانک مرکزی سودان کمیته‌های شریعت دارند. همچنین سازمان‌ها و مؤسسه‌هایی شامل بانک توسعه اسلامی (IDB)، مؤسسه اسلامی توسعه بخش خصوصی، سازمان حسابداری، حسابرسی مؤسسه‌های مالی اسلامی، بازار مالی اسلامی بین‌المللی کمیته‌های شریعت دارند. مرکز مدیریت نقدینگی و مجمع عمومی بانک‌های اسلامی و مؤسسه‌های مالی برای نمونه، کمیسیون مبادله (بورس) و تضمین پاکستان اداره‌ای به نام مامور ثبت مذهبی دارد که از سال ۱۹۸۴ ثبت‌های شرکت‌های مضاربه (mudarabah) را ارزیابی می‌کند (قطان، ۲۰۰۶: ۴ و ۵).

همان‌طور که پیش از این اشاره شد ساختار حاکمیت چنین نهادی از هر کشور به کشور دیگری و از هر بانکی به بانک دیگر متفاوت است. این تفاوت به‌طور کلی از تازگی بانک‌های اسلامی و به‌طور ویژه از مفهوم کمیته‌های شریعت ناشی می‌شود. برخی از بانک‌ها خود را فقط به تعیین کمیته نظارتی شریعت محدود می‌سازند و کنترل تمام مسائل

شریعت را به عهده آنها می‌گذارند، حال آنکه دیگر بانک‌ها برای انجام این وظیفه به یک نظام شریعت جامع احساس نیاز می‌کنند:

جدول کمیته‌های فقهی کشورها و اهم وظیفه‌ها

کمیته‌های مربوطه	سال تأسیس	اهم وظایف
شورای ملی مشورتی شریعت (NSAC) مالزی	۱۹۹۷م	نظارت بر بانکداری اسلامی؛ ارائه مشاوره به بانک مرکزی مالزی درباره عملیات بانکداری اسلامی و تکافل؛ انجام هماهنگی‌های لازم درباره مسائل شرعی مربوط به بانکداری و تأمین اسلامی؛ تجزیه و تحلیل و ارزیابی بُعدهای شرعی محصولات/خدمات / طرح‌های جدید ارائه‌شده از سوی مؤسسه‌های بانکی.
کمیته شریعت مالزی	۲۰۰۴م	ارائه مشاوره مستمر به هیئت مدیره مؤسسه درباره مسائل شرعی مرتبط با عملیات و فعالیت‌های مؤسسه؛ تأیید دستورالعمل انطباق با شرع مؤسسه‌های مالی.
هیئت ملی شریعت (DSN) اندونزی	۱۹۹۹م	صدور احکام مرتبط با محصولات/خدمات بانک‌های اسلامی؛ ایفای نقش در گزینش اعضای هیئت ناظر شرعی.
هیئت ناظر شرعی (SSB) اندونزی	—	نظارت بر فعالیت نظام بانکی در جایگاه همکار بانک مرکزی اندونزی.
هیئت ملی شریعت (BNS) بحرین	—	انطباق خدمات بانک مرکزی با موازین شرعی.
هیئت شرعی عربستان	۲۰۰۳م	بررسی معیارهای شرعی فعالیت مؤسسه‌ها؛ بررسی دقیق‌تر فعالیت‌ها و توسعه محصولات و خدمات منطبق با شرع.
کمیته تخصص فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار ایران	۱۳۸۵ش	بررسی و ارائه نظر شرع راجع به بازارها، ابزارها و نهادهای مالی در بازارهای مالی کشور و ارائه ابزارهای جدید و پیشنهادها اصلاحی لازم.
شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران	۱۳۸۸ش	نظارت بر انطباق معامله‌های نظام بانکی با موازین شرعی؛ نظارت بر انطباق ابزارهای جدید پولی بانکی با موازین شرعی.
هیئت نظارت شرعی امارات	۱۹۸۵م	نظارت بر بانک و مؤسسه‌های مالی و شرکت‌های دولتی؛ پدید ساختن و تعیین راهکارهای شرعی برای فعالیت بانک‌ها.

مبانی تشکیل شورای تخصصی فقهی نظام بانکی

عدم مشروعیت به‌کارگیری قرض با بهره در عملیات تجهیز و تخصیص منابع در نظام بانکی سبب شد تا تبصره‌ای در قانون بودجه سال ۱۳۶۰ کل کشور گنجانده شود. درج آن تبصره سرآغاز تحولی عمیق در بانکداری ایران شمرده می‌شود. در تبصره ۵۴ قانون بودجه آن سال آمده است:

«دولت موظف است از تاریخ تصویب این قانون برای حذف ربا از نظام بانکی و اصلاح نظام در اسرع وقت مطالعه‌های لازم را انجام داده و لایحه مربوطه را به مجلس شورای اسلامی تقدیم کند».

پس از بررسی‌ها و جلسه‌های متعدد با صاحب‌نظران و تصویب هیئت وزیران، سرانجام در شهریور ۱۳۶۲ قانونی مشتمل بر بیست و هفت ماده و چهار تبصره به تصویب مجلس شورای اسلامی سپس به تصویب شورای نگهبان رسید و دی‌ماه همان سال نیز دستورالعمل اجرایی قانون عملیات بانکی بدون ربا به تصویب هیئت وزیران رسید و از آغاز سال ۱۳۶۳ به مرحله اجرا در آمد (مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۸۰: ۳۵۵).

گرچه در تهیه و تصویب قانون در مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان دقت‌های فراوانی انجام گرفت تا قانون بدون عیب و نقص و بدون هر نوع شبهه ربا تنظیم شود اما اجرای صحیح قانون نیازمند یک سری ملزوم‌هایی است که خارج از مسؤلیت نهاد شورای نگهبان شمرده می‌شود، مهمترین آنها عبارت هستند از:

۱. تنظیم آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی صحیح

اجرای صحیح قوانین عملیات بانکداری بدون ربا نیازمند آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های متناسب است تا اولاً شبهه ربا وجود نداشته باشد؛ ثانیاً در تهیه دستورالعمل‌ها تمام جوانب آن به دقت مورد بررسی قرار گرفته و از ماهیت واقعی خود خارج نشود. روشن است شورای نگهبان* ضامن اسلامی شدن قانون است و نقش نظارتی کلی بر قوانین و مصوبات

---

* اصل ۹۱: به منظور پاسداری از احکام اسلام و قانون اساسی از نظر عدم مغایرت مصوبات، مجلس شورای اسلامی با آنها، شورایی به نام شورای نگهبان تشکیل می‌شود. اصل ۹۶: تشخیص عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی با احکام اسلام با اکثریت فقیهان شورای نگهبان و تشخیص عدم تعارض آنها با قانون اساسی بر عهده اکثریت تمام اعضای شورای نگهبان است.

مجلس شورای اسلامی دارد اما در مرحله اجرای قانون به نهادی نیازمندیم که افزون بر نظارت، بر تمام جوانب آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها تسلط کافی داشته و روش صحیح اجرای قانون را بیان دارد، طبیعی است که این مهم خارج از مسؤلیت شورای نگهبان است.

۲. آموزش کارکنان نظام بانکی و مشتریان بانکها

بانک‌ها و دریافت‌کنندگان تسهیلات و اعتبارات بانکی در نظام ربوی سازگار ساده محاسبه بهره و دادوستد وام را بدون پیچیدگی و نیاز به آموزش انجام می‌دهند اما در بانکداری بدون ربای جمهوری اسلامی ایران، بخش بسیار بزرگی از عملیات بانکی بدون ربا به قراردادهایی مربوط است که بانک در آنها نقش واسطه و وکیل را ایفا می‌کند و از نظر حقوقی بسیاری از وجوه به مالکیت بانک‌ها در نمی‌آید و عنوان بدهی بانک به اشخاص و مؤسسه‌ها را نمی‌یابد و در نتیجه، بانک در استفاده از وجوه آزادی کامل ندارد؛ بلکه باید آن را در گونه‌هایی از قراردادهای مبادله‌ای به کار گیرد یا در طرح‌های سودآور اقتصادی سرمایه‌گذاری کند یا به متقاضیان سرمایه براساس نوعی مشارکت در سود و زیان واگذارد و سود حاصل شده یا سهم سود کسب‌شده را پس از کسر حق وکالت بانک، به صاحبان سپرده‌ها بازگرداند و در واگذاری این وجوه به متقاضیان، باید مصلحت و نفع سپرده‌گذاران را مدنظر قرار دهد. در این نوع بانکداری، سپرده‌گذاران افزون بر اینکه میزان سودشان از پیش مشخص نیست، نیازمند اطلاعاتی درباره میزان کارایی بخش‌های گوناگون اقتصادی به منظور سرمایه‌گذاری در آنها و اطلاعات مربوط به قرارداد بین سپرده‌گذار و بانک و آگاهی از اختیاراتی هستند که به بانک می‌دهند. نکته حائز اهمیت، توجه سپرده‌گذاران و دریافت‌کنندگان تسهیلات به بندهای مندرج در قراردادها و مفاهیم آنها است زیرا انواع قراردادها متعدد است و گاهی معامله‌ای، تلفیقی از چند نوع قرارداد است که آشنایی با سازگار بانکداری بدون ربا را پیچیده می‌سازد. استفاده‌کنندگان از تسهیلات مالی بانک‌ها باید با مفاهیم قراردادها و چارچوب استفاده از آنها آشنا باشند زیرا اگر اعتبارات داده شده را در غیر مورد قرارداد مصرف کنند، مشکل‌های حقوقی و شرعی در پی خواهد داشت و گاهی به بطلان قرارداد و حرمت سود حاصل از معامله باطل می‌انجامد.

این پیچیدگی کار در بانکداری بدون ربا، ضرورت آموزش این نوع بانکداری را افزایش

داده است زیرا بدون آموزش کافی، مشکل هایی مانند: ناآگاهی از چگونگی دریافت تسهیلات مناسب از بانک، صوری شدن قراردادهای بانکی، حرمت درآمدها و سودهای حاصل از آن، بی‌مبالاتی مردم در رباخواری، نبود همکاری مؤمنان با بانک‌ها و پیدایی شبهه عملکرد ربوی و کشیده شدن بانک به سوی آن روی می‌دهد (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱: ۱۶). بنابراین، آموزش بانکداری بدون ربا باید در دو سطح عمومی و تخصصی ارائه شود.

أ. آموزش عمومی

این نوع آموزش باید به تمام افرادی که به گونه‌ای با بانک سروکار دارند، داده شود تا اقدام آنان برای سپرده‌گذاری یا برای گرفتن وام و تسهیلات از بانک، آگاهانه و همراه با رعایت ضوابط و مقررات شرعی و قانونی باشد. آموزش از راه رسانه‌هایی عمومی مانند: مطبوعات، رادیو و تلویزیون به صورت نظری و عملی، آموزش رسمی در مدارس (به صورت واحد درسی) که در این نوع آموزش با نوشتن مقاله یا سخنرانی، میزگرد، پرسش و پاسخ و ... با بیان ساده و قابل فهم عمومی، چگونگی مراجعه به بانک و سپرده‌گذاری و تقاضای تسهیلات مالی توضیح داده می‌شود و رابطه بین سپرده‌گذار با بانک، انتظارات سپرده‌گذار از بانک درباره سود، سود مورد انتظار، سود علی‌الحساب و تفاوت آن با سود قطعی تبیین می‌شود.

ب. آموزش تخصصی

باید به کارمندان بانک‌ها و دانشجویان رشته اقتصاد، مدیریت، حسابداری، بانکداری، حقوق و ... بانکداری بدون ربا آموزش تخصصی داده شود تا درباره سازکار این نوع بانکداری و تفاوت آن با سازکار بانکداری ربوی به صورت علمی توجیه شوند و قدرت تجزیه و تحلیل مسائل اقتصادی بدون استفاده از نرخ بهره و فقط براساس سازکار جذب نقدینگی اعطای تسهیلات مالی در قالب بانکداری بدون ربا را کسب کنند (مصباحی مقدم، ۱۳۸۳: ۱۰۲).

برای اجرای صحیح چنین برنامه‌هایی لازم است متون آموزشی تحت اشراف نهادی تخصصی و افرادی که صلاحیت علمی در زمینه‌های بانکداری و فقهی دارند تدوین شود.

۳. توجه به اهتمام مسوولان و کارگزاران نظام بانکی به اجرای صحیح قانون

حضرت علی علیه السلام باور داشتند که باید از طرز عمل کارگزاران آگاه بود و شیوه برخورد آنان را با مردم زیر نظر داشت و از میزان صحت و سقم گزارش‌های آنان مطلع بود. این مراقبت‌ها را بازرسان ویژه‌ای بر عهده داشتند که چشم حکومت شمرده می‌شدند. حضرت در نامه‌ای به مالک اشتر می‌نگارند:

«پس بر کارهای آنان مراقبت کن و ناظری راستگو و وفاییده بر آنان بگمار که مراقبت نهانی تو در کارهایشان، وادار کننده آنها به رعایت امانت، و مهربانی بر رعیت باشد و خود نیز کارکنانت را بی‌پای! اگر یکی از آنان دست به خیانتی گشود و گزارش ناظران تو بر آن خیانت همداستان بود، به این گواه بسنده کن و کیفرش را با تنبیه به وی برسان و آنچه به دست آورده بستان، سپس وی را خوار بدار و خیانتکار بشمار و طوق بدنامی را در گردنش در بیاور» (نهج البلاغه: ن ۵۳).

اصل کلیدی نظارت که به روشنی از کلمات حضرت استنباط می‌شود، تمام شئون اجتماعی و اقتصادی را دربر می‌گیرد و با توجه به اینکه بدون نظارت فراگیر بر عملکرد نهادها و نقش‌آفرینان اصلی اقتصادی، به ویژه بازار و بازاریان نمی‌توان قوانین و احکام قرآن و سنت را به اجرا درآورد، حضرت هرگز از نظارت بر این بخش غافل نبود. وی خود بر بازار کوفه نظارت می‌کرد و نمایندگانی برای نظارت بر بازارهای دیگر منصوب می‌کرد. همچنین دستورالعملی برای استانداران فرستاد که در آن مقررات کنترل بازار و مجازات محتکران، ابلاغ شده بود.*

بی‌تردید معامله‌های بانکی از حساس‌ترین بخش اقتصادی جامعه شمرده می‌شود که از بُعدهای گوناگون نیازمند نظارت است، بانک در جایگاه مؤسسه واسطه مالی، مسؤولیت تجهیز و هدایت سرمایه نقدی جامعه را به عهده دارد. هر نوع اهمال در این کار باعث رکود سرمایه‌ها می‌شود؛ همان‌طور که هر نوع زیاده‌روی در اعطای تسهیلات منابع سپرده‌گذاران را به خطر می‌اندازد. یکی از بُعدهای حساس معامله‌های بانکی نزدیکی آنها

* در همین زمینه به منظور نظارت بر کارکرد اقتصادی و تجاری بازاریان، ابن‌عباس را در مقام قاضی و ناظر به بصره گسیل داشت (قاسمی، ۱۴۰۷: ۲، ۷۰) و علی بن اصمغ را بر «بارجاه» گماشت (ذریبد، ۱۴۱۱: ۲۷۲).

به معامله‌های ربوی است به‌ویژه اینکه بانکداری ایران سابقه ربوی داشته و بسیاری از ساختارها و آیین‌نامه‌ها هنوز تغییر نکرده است، بر این اساس ضرورت دارد نهادی متخصص مسؤولیت نظارت و هدایت این امر مهم را به عهده گیرد.

۴. ضرورت وجود نهادهای نظارتی کافی برای نظارت و کنترل

ماهیت بانکداری اسلامی به‌گونه‌ای است که نیاز مبرم به واحد کنترل و نظارت را ایجاد می‌کند. وظیفه چنین نهادهایی اهمیت ویژه‌ای دارد که اطمینان حاصل شود تمام عملیات‌ها (اعم از قراردادها، فرم‌ها، درخواست‌ها، میزان تأمین مالی و ...) به صورت صحیح انجام شده است؟ توجه به اهمیت ویژه نهادهای نظارتی ایجاد می‌کند که پرسنل آن از متخصص‌ترین افراد انتخاب شوند (توتونچیان، ۱۳۷۹: ۸۰۲). در سطح علمی، بسیاری از متخصصان مذهبی هستند که در علوم بانکداری فاقد دانش هستند و همچنین افرادی که در علوم اقتصادی به‌ویژه بانکداری متخصص هستند درباره شریعت فاقد سطح علمی لازم هستند و اگر هم افرادی باشند که در هر دو حوزه کار کرده باشند خیلی کم هستند. به نظر می‌رسد که بهترین و مناسب‌ترین ترکیب برای نهادهای ناظر شرعی و فقهی در حوزه نظام بانکی، ترکیبی از فقیهان آشنا به بحث‌های اقتصادی و بانکی، متخصصان در فقه و معامله‌ها و کارشناسان حقوقی، کارشناسان اقتصادی و بانکی است (رفاعی، ۲۰۰۴: ۱۸۵ و قطان، ۲۰۰۶: ۶). بنابراین به‌طور مطلوب اعضای شورای فقهی باید افزون بر مسائل فقهی و شریعت، در مسائل حسابداری، حقوقی و اقتصادی نیز صاحب‌نظر باشند و به‌طور مشخص مأموریت‌های ذیل را به عهده گیرند:

نظارت بر تطابق آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها

با گذشت بیش از ۲۷ سال از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا، این تصور وجود دارد که هنوز کاستی‌هایی در بسیاری از زمینه‌ها وجود دارد و هنوز بانکداری کشور از حقیقت بانکداری بدون ربا فاصله دارد. در طول سال‌های گذشته در حالی که کوشیده شد پایبندی نظام بانکی به ماده‌های قانون عملیات بانکی بدون ربا حفظ شود، در موارد گوناگونی شبهه‌ها و مسائلی پیش آمد که از لوازم بانکداری سنتی بود و در برخی موارد بقا و کارایی عملکرد نظام بانکی به آن وابسته بود و از طرفی با مبانی شرعی سازگاری نداشت. از

این رو صاحب‌منصبان وضع قانون را مجبور می‌کرد به کوششی جهت رفع تناقضات پیش آمده یا توجیه و تفسیر موردی مبادرت ورزند (فیروزآبادی، ۱۳۸۶: ۱۹۸).

نکته قابل توجه در این باره این بود که تمام توجه قانون بانکی برای اصلاح ساختار نظام بانکی و تغییر آن از شکل ربوی به نظام اسلامی و نبود ربا در فعالیت‌های بانکی معطوف شد؛ به گونه‌ای که تمام تغییرها و دگرگونی‌ها در این جهت سازماندهی شد. شکی نیست که عمده‌ترین معضل نظام بانکی سنتی قرض‌های ربوی آن بود که این قرض‌ها از طرف بانک داده و گرفته می‌شد. بنابراین در تغییر چنین نظامی حذف یا اصلاح قسمتی و بی‌توجهی به قسمت‌های دیگر می‌تواند سبب اختلال‌هایی در نظام جایگزین و کارایی آن شود (همان: ۱۹۹). این تغییرها در نظام بانکی ما به گونه‌ای بود که شرط‌ها و قیده‌های بسیار ماهیت برخی از این قراردادها را به کلی عوض کرده است.

یکی از موارد قابل توجه در این باره طراحی آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی روان، شفاف، جامع و سازگار با آموزه‌های فقهی و قانونی است. روشن است که امر پیش‌گفته فقط از نهادی تخصصی و صاحب‌نظر امکانپذیر است.

نظارت بر آموزش کارگزاران و مشتریان

تعدد عقده‌ها از یک طرف و محدودیت‌های شرعی از طرف دیگر و مراعات سیاست‌های کلی نظام از طرف سوم دست به دست هم داده تا آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های پیچیده‌ای را پدید آورند. و این نه تنها برای مشتریان بلکه برای بسیاری از کارگزاران نیز مشکل است. نگاهی اجمالی به برنامه‌های رسانه‌های همگانی و آموزش‌های رسمی عمومی کشور نشان می‌دهد که آموزش بانکداری، برای عموم مردم و برای دانش‌آموزان طراحی و اجرا نشده است. آثار نبود چنین آموزش‌هایی نیز در کارکرد بانک‌ها و دید مردم به بانکداری کشور مشهود است. وزارت اقتصاد و دارایی در تهران و ۸ شهرستان، پژوهشی انجام داد و در این پژوهش از ۱۰۹ نفر مراجعه‌کننده به بانک پرسیده شد که چه تفاوتی میان بهره و سود بانکی وجود دارد. تعداد ۶۷ نفر اظهار داشتند: فرقی نیست و ۱۴ نفر اظهار بی‌اطلاعی کردند (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱: ۳۰). آموزش کارمندان بانک‌ها دربارهٔ قراردادهای مورد استفاده در بانکداری به صورت محدود

انجام گرفته است اما این آموزش‌ها بسیار ناقص و ناکافی بوده است و بسیاری از کارمندان از آن محروم مانده‌اند. برای همین می‌بینیم که پس از گذشت چندین سال از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا در ایران مطابق تحقیق‌های انجام گرفته که «کارمندان شما تا چه حدی با قانون عملیات بانکی بدون ربا آشنایی دارند؟» فقط ۲۹/۷ درصد از مراجعه‌کنندگان و ۵۵/۸ درصد از کارکنان بانک آشنایی اجمالی به قانون عملیات بانکی دارند (همان: ۳۳).

۵. طراحی ابزارهای پولی مالی جدید

بی‌شک یکی از بخش‌های متحول اقتصادی، بخش پول و بانکداری است، بانک‌ها به تناسب نیازهای نوپیدای اقتصادی به طراحی انواع ابزارهای پولی و مالی اقدام می‌کنند. بانک‌های اسلامی نیز از این مسئله جدا نبوده و به‌طور مرتب با مسائل نو روبه‌رو هستند و باید با رعایت اصول شریعت ابزارهای نوی طراحی کنند؛ برای مثال بعد از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا، مسائل جدیدی مانند: اعطای اعتبار در حساب جاری، کارت‌های اعتباری، ابزارهای مدیریت نقدینگی، ابزارهای مدیریت ریسک، معامله‌های بین بانکی، صکوک بانکی، استفاده از مشتقات و ... ده‌ها مسئله دیگر که لازم است با نظارت نهاد شرعی آشنا به بحث‌های بانکی طراحی و به اجرا گذاشته شوند. نبود چنین نهادی باعث می‌شود یا ابزارهای طراحی شده قوام لازم فقهی نداشته و بانکداری با ریسک شریعت روبه‌رو شود یا به جهت احتیاط بیش از حد طراحان، با کمبود ابزارهای جدید روبه‌رو شده کارایی خود را از دست دهد.

کارکردهای شورای فقهی

با توجه به مجموعه گزارش‌ها و تجربه‌های کشورهای گوناگون، شوراهای فقهی کاربردهای ذیل را عهده‌دار شده‌اند:

۱. نظارت بر به روز کردن قانون عملیات بانکی متناسب با نیازها؛
۲. نظارت بر تدوین آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی قانون؛
۳. نظارت بر جنبه‌های شرعی اجرای عملیات بانکداری اسلامی؛
۴. ارزیابی و طراحی ابزارها و روش‌های نوین بانکداری اسلامی؛
۵. سازگار کردن هر چه بیشتر مقررات و عملیات بانکی با موازین شرعی؛
۶. پدید آمدن هماهنگی و یکپارچگی در تفسیرهای شرعی مطروحه در حوزه

فعالیت‌های مالی و بانکی؛

۷. ارائه چارچوب‌ها و استانداردهای کمی و کیفی انطباق عملیات بانکی با شریعت اسلامی؛
۸. تقویت و پشتوانه‌سازی برای سازکارهای مقرراتی و نظارتی در کل نظام بانکی اسلامی؛
۹. تحرک و پویایی نظام بانکی اسلامی به لحاظ نظری و عملی؛
۱۰. اظهارنظر درباره شبهه‌های فقهی درباره ابزارهای مالی و ارائه راه‌های مناسب؛
۱۱. گسترش دانش شریعت که با فقه مربوط به رفتارها ارتباط دارد.

شورای فقهی با اشاره به رفتارهای اقتصادی مجاز و ممنوع، کشف شباهت‌ها، توصیف ابهام‌ها و از بین بردن شک‌های مربوط به برقراری اقتصاد اسلامی کامل، مسئولیت بررسی مشروعیت بانک‌ها و ساختار آنها را بر عهده دارند.

آثار و نتیجه‌های تشکیل شورای فقهی در نظام بانکی ایران

با توجه به مطالب پیش‌گفته، تشکیل شورای فقهی در نظام بانکی ایران آثار و نتیجه‌های مهمی به شرح ذیل دارد:

۱. ارتقای سطح اعتماد عمومی

از آنجا که در بانک‌های اسلامی از یک طرف، دوری از حقیقت ربا در عملیات بانکی اصل اولی و از ضروریات بانکداری اسلامی شمرده می‌شود و از طرف دیگر شناخت و آگاهی کامل از برخی مصداق‌های ربا کار کارشناسی دقیق و فقهی را می‌طلبد، باید هیئتی عهده‌دار این مسئولیت شود که از ماهیت بحث‌های فقهی و بانکی به خوبی آگاه و بر مسائل مربوط به آن تسلط کامل داشته باشند. بنابراین برای تأمین این هدف نیازمند نهادی رسمی نظارتی هستیم که افزون بر اطلاعات لازم و کافی از قانون عملیات بانکی بدون ربا و چگونگی اجرای آن، با بحث‌های فقهی مرتبط با عقدهای بانکی به صورت تخصصی آشنایی کامل داشته باشند. تأکید بر رسمی بودن و برخورداری از جایگاه قانونی نهاد شورای فقهی به آن جهت است که در صورت نداشتن چنین ویژگی‌ای امکانات لازم برای نظارت به صورتی قانونمند فراهم نمی‌شود و نوعاً بانک‌ها با توجه به مشغله‌ها و دل‌مشغولی‌های فراوان و متنوع خود، تمایلی برای همکاری نخواهند داشت؛ در نتیجه چنین فرایندی عدم سودمندی و کارایی چنین نهادی را در برخواهد داشت.

با توجه به اینکه در بانکداری اسلامی تجهیز و تخصیص منابع بر اساس عقدهای

شرعی است، باید سازگار به گونه‌ای باشد که شرایط عمومی و اختصاصی اجرای صحیح عقود فراهم باشد تا معامله‌هایی که در نظام بانکی کشور صورت می‌گیرد مطابق با احکام شرعی باشد. در صورتی که شک و شبهه‌ای در اسلامی بودن عقود پیش گفته وجود داشته باشد بی‌اعتمادی به مشروعیت نظام بانکی پدید آمده و به طور طبیعی انتظار می‌رود متدینین درباره عملکرد این نظام بی‌اعتماد شده و ارتباط‌های مالی خود را به حداقل برسانند. بی‌تردید صرف تغییر اسامی در روش‌های تجهیز و تخصیص منابع کافی نیست، لازم است از حقیقت ربا دوری گزید و در غیر این صورت مفاسدی که پیامد ربا و معامله‌های ربوی است، بر نظام بانکی نیز بار خواهد شد. وجود شورای فقهی و نظارت بر فرایندها و عملکرد بانک‌ها به پدید آمدن نوعی اعتماد از طرف مشتریان به‌ویژه متدین درباره شرعی بودن عملکرد بانک‌ها خواهد انجامید و این خود می‌تواند روند تجهیز و تخصیص منابع را بهبود بخشد.

۲. کاهش ریسک شریعت و نهادینه‌شدن ابزارهای مالی

نبود اطمینان فقهی سبب افزایش ریسک شریعت در بازارهای پولی و مالی می‌شود. تجربه بازارهای مالی به طور کامل گویا است که از میان ده‌ها ابزار مالی که با گذشت زمان ابداع شده و در بازارهای مالی خرید و فروش می‌شوند، فقط آن گروه تثبیت می‌شوند که مشروعیت لازم را داشته باشند (موسویان، ۱۳۸۶ (الف): ۲۶۰). بر این اساس ناظران فقهی جوانب گوناگون ابزار را به دقت مطالعه می‌کنند و سرانجام آن را به گونه‌ای پیشنهاد می‌کنند که برای مشتریان متدین اطمینان پدید آید و به این ترتیب ریسک شریعت درباره آن ابزار و کل بازار پولی و مالی کاهش یافته، باعث نهادینه‌شدن ابزار و بازار می‌شود.

۳. کارایی و کارآمدی بالاتر بانک‌ها

نبود نظارت فقهی سبب کاهش کارایی و ناکارآمدی در بازارهای پولی و مالی می‌شود. منظور از کارایی در بازار مالی برتری نسبی برخی از ابزارهای مالی نسبت به ابزارهای مالی مشابه در تحقق هدف‌ها و انگیزه‌های مشتریان و تأمین سلیقه‌های آنان است. بر همین اساس ناظران فقهی جوانب گوناگون ابزار را به دقت مطالعه می‌کنند و سرانجام آن را به گونه‌ای پیشنهاد می‌کنند که در آغاز کار برای مشتریان انتظار بهتری شکل گیرد و در

تجربه نیز بتواند نسبت به ابزارهای مشابه یک گام جلوتر باشد.

آموزه‌های دین اسلام نیز به موضوع کارایی و برنامه‌ریزی بر پایه دانش و تدبیر توجه کامل دارد. برای مثال امام حسن مجتبی علیه السلام می‌فرماید:

«با عقل و تدبیر از هر دو سرای می‌توان بهره برد هر که عقل و تدبیر ندارد از هر دو سرای بی بهره است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۸، ۱۱۱، ح ۶).

از امام رضا علیه السلام نقل شده است:

«مردی نزد امام صادق علیه السلام آمد و به عنوان نصیحت گفت: ای ابو عبدالله چرا سرمایه‌هایت را پخش کردی، اگر آنها را یکجا سرمایه‌گذاری می‌کردی کم‌هزینه‌تر و سودآورتر بود؟ امام صادق علیه السلام در پاسخ فرمود: سرمایه‌ها را متفرق کردم تا اگر بر یکی آسیبی رسد دیگری از آسیب محفوظ بماند و به این ترتیب مجموعه سرمایه حفظ می‌شود» (کلینی، ۱۴۰۵: ۹۱، ح ۱).

در نظام بانکی به عنوان زیرنظام مکتب اقتصادی، لازم است اصل کارایی مورد توجه قرار گیرد. بنابراین نظام بانکی افزون بر اینکه برای آن دسته از سپرده‌گذاران بانک که به دنبال سود هستند، سود تأمین کند؛ باید از جهت کمیت و کیفیت سوددهی و چگونگی تخصیص منابع نیز کارا باشد. تحلیلگران اقتصادی برای کارایی در نظام بانکی سه معیار «میزان سوددهی، میزان کامیابی در جذب سپرده‌ها و میزان کامیابی در تخصیص بهینه منابع» را ذکر کردند (موسویان، ۱۳۸۶ (ب): ۱۹۷). آمارها (گزارش اقتصادی و ترازنامه سال‌های گوناگون بانک مرکزی ایران) نشان می‌دهد که بانکداری بدون ربا تا حدودی در زمینه‌های جذب و تخصیص کامیاب بوده اما با سوددهی مناسب فاصله زیادی دارد (همان: ۲۰۹). با پدید ساختن فضای اطمینان برای مشتریان بانک‌ها و طراحی ابزارهای مالی مناسب اسلامی می‌توان به کارایی در هر سه زمینه و سوددهی بالاتر دست یافت و این خود نیازمند متخصص‌هایی است که به کمبودها و طراحی ابزارها و شیوه به‌کارگیری آنها احاطه کامل داشته باشند. شورای فقهی با شناخت از مسائل پولی بانکی و با آشنایی و تسلط بر بحث‌های فقهی و احکام شرع مقدس می‌تواند در این حوزه بسیار نقش‌آفرین باشد.

۴. روزآمدی نظام بانکی از راه طراحی ابزارهای جدید مالی

با توجه به پیشرفت‌های گسترده در صنعت بانکداری لازم است در بانکداری اسلامی نیز ابزارهای جدید مالی طراحی و عملیاتی شود. با حذف ربا از عملیات بانکی، طراحان

بانکداری اسلامی چاره‌ای جز استفاده از عقودهای فقهی جایگزین قرض با بهره نداشتند و در این باره دو نکته لازم بود مورد توجه قرار گیرد. از طرفی به منظور تأمین اصل فراگیر بودن معامله های بانکی کوشیدند سازوکار تجهیز و تخصیص منابع بانکی را چنان تنظیم کنند که تمام انگیزه های سپرده‌گذاران و انواع تقاضاهای تسهیلات بانکی را پاسخگو باشند. از طرفی محدودیت‌های ذاتی بسیاری از عقودهای شرعی باید مورد ملاحظه قرار گیرد؛ به طور مثال گرچه می‌توان از عقد قرض برای تأمین منابع مالی و تخصیص منابع استفاده کرد اما نمی‌توان تمام سپرده‌های بانکی را تحت عنوان قرض قرار داد زیرا در این صورت امکان پرداخت هیچ‌گونه سودی به سپرده‌گذاران مدت‌دار ممکن نخواهد بود و نیز عقد قرض مانند هر عقدی جایگاه طبیعی و خاص خود را دارد. در این جهت انجام کار کارشناسی دقیق بر روی میزان انطباق هر یک از عقود با انواع تقاضای تسهیلات، حائز اهمیت است زیرا در این صورت کارگزار بانک بدون معطلی عقد مناسب هر تقاضا را پیدا کرده و با مشتریان وارد مذاکره می‌شود اما در عین حال در کنار کار کارشناسی لازم است متخصص‌های فقهی در چارچوب نهاد رسمی نیز در شرعی بودن کاربرد این عقود و تطبیق آن بر موارد تقاضا و همچنین در طراحی عقود و ابزارهای مالی جدید و متناسب ساختن عقود با فعالیت‌ها و تقاضای مشتریان، دیدگاه فقهی و راهکارهای مناسب را ارائه کند.

با وجود نهاد فقهی، بخش کارشناسی بانک با اطمینان و بدون دغدغه از اینکه در مرحله طراحی و اجرا با محدودیت‌های فقهی روبه‌رو نخواهد شد به تطبیق عقود و نیازها و طراحی ابزارهای جدید اقدام خواهند کرد؛ به‌طور نمونه یکی از ایده‌های مطرح‌شده کارشناسان بانک مرکزی ج.ا.ایران ایده انتشار اوراق بانک مرکزی بر مبنای عقد مشارکت بود، هر چند این ایده با مشکل‌های فقهی همراه بود اما بانک مرکزی سودان به سبب ارتباط نزدیک و قاعده‌مندی که با عالمان و فقیهان داشت، توانست اشکال‌های این ایده اولیه را مرتفع کند و به طرح نویسی در قالب مشارکت در منفعت با سررسید نامحدود دست یابد در حالی که در بانک مرکزی ج.ا.ایران این ایده مورد بررسی و نقادی فقهی قرار نگرفت و زمانی که کمترین اشکال مبنی بر انتقال اموال دولت به بانک مرکزی مطرح شد، طرحی بر مبنای ضمان ارائه شد که به مراتب اشکال‌های بیشتری از ایده اولیه داشت (نودهی، ۱۳۸۶: ۲۳۱) و با ایرادهایی که مجلس شورای اسلامی مبنی بر ربوی بودن اوراق پیش‌گفته وارد

کرد عملاً از گردونه انتشار مجدد خارج شد. در حالی که به نظر می‌رسد با طراحی ساختار جدید از نظر فقهی قابل تصحیح می‌باشد. در سودان هیئت عالی مستشاران فقهی بانک مرکزی افزون بر انطباق عملیات بانکی بر فقه اسلامی ملزم هستند راهکارهای جدید شرعی را نیز برای عملیات بانکی ارائه کنند. چنانکه طرح مشارکت در منفعت و ویژگی‌های اقتصادی اوراق بعد از قریب یک سال و نیم کوشش مشترک این هیئت و بانک مرکزی سودان نهایی شد (قوصی، بی تا: ۲۳).

۵. تدوین صحیح قوانین و دستورالعمل‌ها بر اساس فقه اسلامی

گرچه قانون حذف ربا از نظام بانکی و اصلاح نظام برای مدت ۵ سال تصویب شد و قرار بود بعد از آن مورد بازنگری قرار گیرد اما متأسفانه در متن قانون به این نکته اشاره نشد و این خود سبب شد پس از حدود ۲۷ سال از تصویب این قانون، هنوز بازنگری صورت نگیرد، چرا که هیچ نهاد یا مرجعی خود را از لحاظ قانونی مؤظف به بازنگری نمی‌داند. اگر نهادی خودش را درباره این قانون و عملیات آن مسؤول می‌دانست به طور قطع روند بازنگری به تأخیر نمی‌افتاد و شاهد رشد و شکوفایی چشم‌گیری در صنعت بانکداری در سطح داخلی و بین‌المللی می‌بودیم.

۶. پدید ساختن هماهنگی و یکپارچگی فقهی در حوزه فعالیت‌های مالی و بانکی

اختلاف نظر و تعدد فتوای فقیهان که منبعث از مبانی فقهی و اجتهادی آنان است از گذشته تاریخ همیشه وجود داشته و خواهد داشت و این گرچه نشان از پویایی فقه در تمام اعصار است اما نظام بانکی مانند هر نظام اجرایی دیگر را نمی‌توان با فتوای متفاوت و در برخی موارد ناهمگون و متضاد تدوین کرد و در صدد اجرایی کردن آن برآمد؛ به‌طور نمونه درباره ماهیت فقهی عقد استصناع در میان فقیهان امامیه (کمیجانی و نظریه‌پژ، ۱۳۸۷: ۹۱-۸۷) و عالمان مذاهب اربعه اهل سنت (موسویان، ۱۳۸۸: ۸۴ و ۸۵) اختلاف گسترده‌ای وجود دارد اما با این همه می‌توان عقد و اوراق استصناع را در نظام بانکی به‌گونه‌ای مورد استفاده قرار داد که قابلیت تصحیح مطابق با فتوای همه یا اکثریت مطلق عالمان اسلام را داشته باشد. همین‌طور درباره خرید و فروش دین بین عالمان متقدم و متأخر شیعه و اهل سنت تفاوت فتوا وجود دارد (تسخیری، ۱۳۸۷: ۱۶؛ موسوی، ۱۳۸۱: ۸۷-۷۸ و معصومی‌نیا، ۱۳۸۷: ۱۰۷).

همین‌طور در فقه امامیه نظر بیشتر فقیهان، به‌ویژه امام خمینی علیه‌السلام، مبنی بر حرمت جریمه دیرکرد است (موسوی‌خمینی، ۱۳۷۲: ۲، ۱۰۲)، در حالی که برخی دیگر به‌ویژه شورای نگهبان نظریه‌هایی درباره جواز جریمه تأخیر دارند (مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۷۶: ۳۳ و ۳۴ و رضایی، ۱۳۸۱: ۳۳ - ۳۰). اگر بانک‌ها بخواهند فعالیت‌ها را بر اساس شریعت اسلام انجام دهند، نیازمند فقیهانی به‌طور کامل آشنا با بحث‌های فقهی بانکی خواهیم بود که با اشراف به مبانی و دقت نظرهای فقهی این فتواها، عقده‌ها و ابزارهای مناسبی که مطابق دیدگاه همه یا اکثریت فقیهان است را طراحی و مقدمات اجرایی شدن آن را فراهم سازند. جالب است بدانیم گاهی برای اینکه نظر همه یا اکثریت فقیهان تأمین شود می‌توان قیده‌ها یا شرط‌هایی را اضافه کرد و روشن است که این کار فقط از عهده نخبگان فقهی برمی‌آید.

۷. مشاوره‌های موردی

یکی از مسائلی که در بانکداری اسلامی امروزه با آن روبه‌رو هستیم، تشکیل صندوق مشترک بین‌المللی یا مشترک بین بانک‌های اسلامی در دو یا چند کشور و تأمین خطوط اعتباری از بانکی در کشور اسلامی به کشور اسلامی دیگر است. حال ممکن است بانک‌های اسلامی در عقد قراردادهای خود در سطح بین‌المللی نتوانند مطابق قانون عملیات بانکداری داخلی موجود خود، قراردادی که مورد رضایت طرف مقابل باشد را منعقد سازند زیرا مذاهب گوناگونی بر این دو کشور حاکم است و متناسب با این مذاهب، قوانین مدنی متفاوتی نیز تدوین و اجرایی شده است. در این صورت برای انجام قراردادهای در سطح بین‌المللی و بین کشورهای اسلامی دچار مشکل می‌شویم.

برای رفع مشکل باید عقده‌ها با ویژگی‌ها و شرایط خاصی مورد استفاده قرار گیرد تا با قوانین مالی و مذاهب فقهی دو کشور مخالفتی نداشته باشد. روشن است که طراحی چنین قراردادهایی نیازمند شورایی فقهی آشنا به دیدگاه مذاهب فقهی اسلامی و مذاهب رایج در کشورهای مسلمان دارد؛ به‌طور نمونه مقرر بود قراردادی بین یکی از بانک‌های ایران با کشور سودان انجام گیرد اما در ضمن قرارداد با این مشکل که جریمه تأخیر از لحاظ قانون عملیات بانکداری بدون ربای ایران موجه است اما در بانکداری اسلامی سودان، هیچ جایگاهی ندارد و ممنوع است، روبه‌رو شدند. بنابراین برای اصلاح قرارداد با مشورتی که

با یکی از صاحب‌نظران آشنا به مسائل فقهی - بانکی انجام شد، این مشکل به راحتی با طرح یک ایده حل شد؛ به این گونه که قرارداد پیش‌گفته با نرخ بالاتری که شامل سود قرارداد به اضافه نرخ جریمه تأخیر است، تنظیم و مورد توافق قرار گیرد و در صورتی که بازپرداخت دیون در تاریخ مشخص پرداخت شود به اندازه نرخ جریمه تأخیر تخفیف داده شود. با این پیشنهاد طرف سودانی موافقت کرد.

آسیب‌های شورای فقهی یا کمیته شریعت

با توجه به کاربردهای بسیار مهم شورای فقهی، این نهاد با آسیب‌هایی روبه‌رو است که باید تدبیر شوند، مهمترین آنها عبارت هستند از:

۱. تداخل حوزه‌های کاری بخش‌های تخصصی و فقهی

همان‌طور که می‌دانیم نهادهای خاصی برای نظارت بر فعالیت‌های تجهیز و تخصیص منابع بانکی وجود دارد که طبق قانون فعالیت می‌کنند، حال اگر در کنار این نهادها، نهاد دیگری به نام شورای فقهی یا کمیته شریعت نیز به امر نظارت بپردازد، تصمیم‌های این نهادها با یکدیگر تداخل خواهد داشت.

برای حل مشکل باید حوزه کاری این نهادها را چنان تعریف کرد که به‌طور کامل از هم جدا بوده و در موارد اختلاف نیز روش حل آن مشخص باشد. شورای فقهی نهاد تخصصی است که وظیفه آن نظارت و تصحیح قوانین و مقررات بر اساس فقه و شرع است و به ریز فعالیت‌های بانک مانند چگونگی عملیات اجرایی جذب سپرده‌ها و تخصیص منابع و ... کاری ندارد. به عبارت دیگر یکی در حوزه مشروعیت و عدم مشروعیت قراردادها و نظارت بر آنها و طراحی ابزارهای نوین مالی اسلامی مطابق با شرع فعالیت می‌کند و دیگری در حوزه چگونگی کاربرد آن قراردادهای مشروع و چگونگی گسترش جذب و تخصیص منابع فعالیت می‌کند.

۲. کمبود نیروهای برجسته فقهی آشنا با بحث‌های بانکداری

بی‌تردید در طول زمان همواره حوزه‌های علمی مهند پرورش فقیهان نکته‌سنج و دقیق بوده و هست اما فقیهانی که در بحث‌های بانکداری وارد شده باشند یا تمایل به ورود داشته باشند به نظر اندک بوده (رفاعی، ۲۰۰۶: ۱۹۰) و کفاف نیازهای گسترده نظام بانکی

کشور را نخواهند کرد. البته متناسب با گستره فعالیت شورای فقهی بانکداری اسلامی، سطح نیاز به این افراد با چنین ویژگی‌هایی متفاوت خواهد بود؛ به طور مثال اگر لازم باشد شورای پیش‌گفته فقط در بانک مرکزی فعالیت کند، به طور قطع به تعداد کمتری افراد با این ویژگی‌ها نیاز داریم و اگر قرار باشد در تمام بانک‌ها کمیته‌ای داشته باشیم کار مشکل‌تر خواهد شد. همچنین به نظر می‌رسد اگر در بخش‌های گذشته ضرورت چنین نهادی تثبیت شد نباید در این مرحله واهمه به خود راه داد زیرا افزون بر وجود افرادی با چنین شاخص‌هایی در زمان حاضر (به ویژه اگر سطح نظارت عالی و در چارچوب بانک مرکزی باشد) استعدادهای فراوانی در این باره وجود دارد که به مرور زمان شکوفا خواهد شد.

۳. اختلاف فتوای فقهی

این آسیب را می‌توان در دو سطح بررسی کرد. در سطح داخلی، اختلاف فتواها ممکن است به عدم وحدت رویه در به‌کارگیری یا عدم به‌کارگیری یک عقد بینجامد چرا که یک عقد از دید برخی صحیح و از دید برخی دیگر صحیح نیست یا برخی شرایطی را برای تحقق عقدی لازم و برخی غیرلازم می‌دانند؛ به طور مثال، خرید دین طبق دیدگاه برخی از عالمان مانند امام خمینی علیه السلام (موسوی خمینی، ۱۳۷۲: ۲، ۱۷۵، پرسش ۲۲۵) و مقام معظم رهبری (حسینی خامنه‌ای، بی تا: ۸۵) صحیح نیست؛ اما طبق نظر مشهور فقیهان امامیه (موسوی، ۱۳۸۱: ۸۷ - ۷۸) و برخی عالمان اهل سنت (معصومی‌نیا، ۱۳۸۷: ۱۰۷) صحیح است. افزون بر اختلاف فتواها در بین گروه‌ها و عالمان دین، در برخی از کشورها هیئت‌های متعدد شرعی در کشور یا حتی در یک شهر وجود دارد. در شهر مکه عربستان بیش از ۱۹ هیئت شرعی ناظر بر بانک‌های اسلامی وجود دارد که اتفاق بر فتوا را بیش از پیش دچار مشکل می‌کند (رفاعی، ۲۰۰۴: ۱۹۱).

در سطح بین‌المللی اختلاف فتواها می‌تواند مشکل‌هایی را در زمینه قراردادهایی که بین دو کشور منعقد می‌شود یا قرار است منعقد شود، پدید می‌آورد؛ به طور مثال در کشور مالزی بیع‌العینه و بیع دین را شرعی می‌دانند اما همین بیع را کشور بحرین مجاز نمی‌دانند. بنابراین طبق این اختلاف نمی‌توان با این دو عقد برای فعالیت استناد کرد. با وجود چنین مشکل‌هایی و نبود راه‌های فقهی مناسب، گستره انجام معامله‌ها کاسته شده و بانکداری

اسلامی را در بستن قراردادها محدود خواهد کرد.

طبیعی است که در چنین وضعیتی شورای فقهی نمی‌تواند دیدگاهی جدا و مستقل از دیدگاه مذاهب و آرای فقیهان در سطح داخلی و بین‌المللی ارائه کند. اما همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد شورای پیش‌گفته قادر خواهد بود با تسلط بر بحث‌های فقهی و بانکی کشورها راهکارهای مورد رضایت مراجع و مذاهب را ارائه کند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه دین اسلام دین جهان‌شمول است، انتظار می‌رود در عرصه مسائل اقتصادی نیز همراه با پیشرفت علم و فناوری و پدیدار شدن نیازها و روابط اقتصادی جدید، نقش هدایتی خود را ایفا کند و با ارائه راهکارهای مناسب و رابطه‌های حقوقی مجاز، زمینه‌ساز پیشرفت اقتصادی مسلمانان باشد.

اجرای صحیح قانون عملیات بانکی بدون ربا به رعایت کردن ضوابط فقهی در تنظیم آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی، آموزش کارکنان نظام بانکی و مشتریان بانک‌ها، اهتمام مسؤولان و کارگزاران نظام بانکی به اجرای صحیح قانون همچنین وجود نهادهای نظارتی کافی منوط است. با توجه به اینکه انطباق فعالیت‌های بانکی با موازین شرعی، مهمترین ویژگی بانکداری اسلامی است، وجود سازکارهای موثر در تحقق این امر مهم، به‌ویژه در دو بُعد نظارت بر عملکردها و طراحی عقدها و ابزارهای جدید، بسیار حائز اهمیت است.

نظام بانکی اکثر کشورهای اسلامی از خدمات یک نهاد ناظر شرعی در سطح ملی-دولتی یا درون مؤسسه‌ای یا هر دو به‌طور هم‌زمان و با رعایت سلسله مراتب، تحت عنوان‌های هیئت شریعت، شورای شریعت (فقهی) و کمیته شریعت جهت تحقق این اصل بنیادین بهره می‌برند. به نظر می‌رسد فقدان چنین نهادی در نظام بانکی کشور اسلامی مانند ایران زمینه بروز شبهه‌های شرعی درباره فعالیت‌های پولی و مالی آن کشور در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی را فراهم می‌سازد. از این‌رو، تأسیس و نهادینه‌سازی چنین تشکیلاتی در نظام بانکی کشور افزون بر مزیت‌های دیگر، وجهه و جایگاه نظام بانکی را در سطح

بین‌الملل نیز ارتقا می‌بخشد.

کارشناسان بر این امر اتفاق نظر دارند که با توجه به اهمیت جایگاه و اثر نظرهای ناظران شرعی اعم از هیئت‌ها و کمیته‌های فقهی - شرعی در نظام بانکی اسلامی، اعضای این‌گونه نهادها باید افزون بر فهم و دانش فقهی، دانش و فهم کلی درباره اقتصاد، بانکداری و تأمین مالی نیز داشته باشند. به نظر می‌رسد که بهترین و مناسب‌ترین ترکیب برای نهادهای ناظر شرعی - فقهی در حوزه نظام بانکی ترکیبی از فقیهان آشنا به بحث‌های اقتصادی و بانکی، کارشناسان حقوقی، کارشناسان اقتصادی و بانکی است.

لازم است مقدمات تأسیس نهاد ناظر فقهی - شرعی تحت عنوان «شورای فقهی بانکداری اسلامی» که به‌ویژه در دو قالب قانون‌گذاری و نظارت در حوزه فعالیت‌های مؤسسه‌های مالی مشارکت مستقیم و مستمر داشته باشد، فراهم شود اما تکلیف اینکه نهاد پیش‌گفته فقط در سامانه تشکیلاتی بانک مرکزی قرار گیرد یا افزون بر آن کمیته‌هایی در تمام بانک‌ها و مؤسسه‌های پولی و بانکی داشته باشند، باید به وسیله قوانین مربوطه تعیین شود.

در پایان می‌توان بیان داشت نهاد تخصصی شورای فقهی بانکداری اسلامی می‌تواند با پدید ساختن فضای اطمینان و پوشش ریسک شریعت برای مشتریان بانک‌های اسلامی، تدوین صحیح قوانین و دستورالعمل‌ها بر اساس فقه اسلامی و طراحی و نظارت بر ابزارهای جدید و ارائه راهکارهای متناسب با نیاز افراد متدین، مشروعیت و کارایی بانک‌ها را در هر سه زمینه جذب سپرده‌ها، تخصیص منابع و ارائه خدمات بانکی افزایش دهد.

منابع و ماخذ

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

۱. تسخیری، محمدعلی، ۱۳۸۷ش، «مبانی شرعی اوراق بهادار اسلامی»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ش ۲۷.
۲. توتونچیان، ایرج، ۱۳۷۹ش، پول و بانکداری اسلامی، تهران: انتشارات توانگران.
۳. حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، بی تا، رساله اجوبه الاستفتاءات، بی جا: بی نا.
۴. جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۰ش، عملیات بانکی داخلی ۲، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، هفتم.
۵. دُرید، ابوبکر محمد بن حسن، ۱۴۱۱ق، الاشتقاق، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، بیروت: دارالجلیل.
۶. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱ش، بررسی مشکلات بانکداری بدون ربا در ج.ا.ا.، قم: سمت.
۷. رفاعی، فاوی محمد، ۲۰۰۴م، المصارف الاسلامیه، بیروت: منشورات الحلبي الحقوقیه.
۸. رضایی، مجید، ۱۳۸۱ش، «بررسی فقهی - حقوقی جرمه تأخیر»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ش ۶.
۹. زارع قاجاری، فردوس، بی تا، نظارت بر مقررات و عملیات بانکی به لحاظ انطباق با موازین شرعی در نظام بانکی کشورهای اسلامی با تاکید بر عملکرد نهاد ناظر شرعی (بررسی تطبیقی)، زیر نظر سیدحمید پورمحمدی، تهران: بی نا.
۱۰. سایت مدیریت و توسعه اوراق بهادار اسلامی، <http://rdis.ir>.
۱۱. فیروزآبادی، سیدمحمد ضیاء، ۱۳۸۶ش، «عملیات بانکی بدون ربا شرط لازم برای بانکداری اسلامی، نه کافی»، از کتاب ربا در نظریه و عمل چالش‌ها و راهکارها، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۱۲. قاسمی، ظافر، ۱۴۰۷ق، نظام الحکم فی الشریعة و التاریخ الاسلامی، بیروت: دارالنفائس.
۱۳. قطان، محمد.ای، ۲۰۰۶م، «سرپرستی شریعت؛ ستون اصلی معماری اسلامی»،

- برگرفته از معماری مالی اسلامی: مدیریت ریسک و ثبات مالی، نوشته تریکولا خان و دادانگ مولجاوان، بی‌جا: بی‌نا.
۱۴. قوصی، عبدالمنعم، بی‌تا، «تجربه السودان فی مجال الساسیه النقدیه»، جده: مرکز ابحات فقه المعاملات الاسلامیه (www.kantakji.org).
۱۵. کمسیون اوراق بهادار مالزی، ۱۳۸۵ش، مصوبات شورای مشورتی شرعی کمسیون اوراق بهادار مالزی، ترجمه مهدی نجفی و سیدسعید شمسی‌نژاد، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱۶. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، ۱۴۰۵ق، الکافی، تصحیح علی‌اکبر غفاری، بیروت: دارالاضواء.
۱۷. کمیجانی، اکبر و نظریور، محمدنقی، ۱۳۸۷ش، «چگونگی کاربرد عقد استصناع در قانون عملیات بانکی بدون ربا»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ش ۳۰.
۱۸. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحارالانوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۱۹. جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۶ش، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات هشتمین سمینار بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.
۲۰. مصباحی مقدم، غلامرضا، ۱۳۸۳ش، «بررسی آموزش اقتصاد پول و بانکداری در جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ش ۱۵.
۲۱. معاونت پژوهش مؤسسه امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۶ش، ربا در نظریه و عمل چالش‌ها و راهکارها، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۲۲. معصومی‌نیا، غلام‌علی، ۱۳۸۷ش، ابزارهای مشتقه، بررسی فقهی و اقتصادی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۳. موسوی خمینی، سیدروح‌الله، ۱۳۷۲ش، استفتائات جدید، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۲۴. موسوی، سیدباقر، ۱۳۸۱ش، «خرید و فروش دین (تنزیل)»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ش ۷.
۲۵. موسویان، سیدعباس، ۱۳۸۶ (الف)، ابزارهای مالی اسلامی، تهران: پژوهشگاه

فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۲۶. _____، ۱۳۸۶ (ب)، *بانکداری اسلامی*، تهران: پژوهشکده پولی و مالی، پنجم.
۲۷. _____، ۱۳۸۸ش، «مهندسی مالی عقود در بانکداری اسلامی»، *فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ش ۳۵.
۲۸. نودهی، محسن، ۱۳۸۶ش، *بررسی فقهی و اقتصادی اوراق مشارکت به عنوان ابزار سیاست پولی با تأکید بر اوراق مشارکت بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشگاه مفید.
۲۹. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۷۵ش، *مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس دوره کارشناسی علوم اقتصادی*، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
30. Mobid ali al- jarhi & munawar Iqbal, 2001, "Islamic banking: ansers to some ferequently asked questions" The Institute is located in Jeddah; Saudi Arabia.